

Studia Maritima, vol. XXIX (2016)

ISSN 0137-3587

DOI: 10.18276/sm.2016.29-12

PAWEŁ LESZCZYŃSKI*

U KRESU ZIMNEJ WOJNY – BRYTYJSKA OCENA RELACJI Z ZSRR I PAŃSTWAMI EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ W 1988 ROKU

Słowa kluczowe: Wielka Brytania, Związek Radziecki, Europa Środkowo-Wschodnia, Zimna Wojna, brytyjska polityka zagraniczna

Streszczenie

W niniejszym artykule przedstawiono koncepcję brytyjskiej polityki zagranicznej w stosunku do państw Europy Środkowo-Wschodniej, realizowanej przez ministra spraw zagranicznych Geoffreya Howe'a w końcu lat 80. XX wieku, gdy zimna wojna zmierzała ku końcowi. Howe był ministrem spraw zagranicznych i Wspólnoty Narodów w rządzie Margaret Thatcher.

Polityka zagraniczna Zjednoczonego Królestwa w stosunku do państw Europy Środkowej i Wschodniej w tym okresie, była zdeterminowana paroma ważnymi czynnikami, przykładowo: pozycją geopolityczną, sojuszem ze Stanami Zjednoczonymi i pozostałymi państwami z NATO i resztą świata „kapitalistycznego”, reformami Michaiła Gorbaczowa (szczególnie tzw. Pierestrojką, Glasnością oraz Nowym Myśleniem) i ich znaczeniem dla stosunków międzynarodowych. Autor zwraca uwagę na brytyjską „politykę różnicowania” w ramach bloku radzieckiego w tamtym czasie. Z jednej strony były w nim państwa z rodzajem reform ekonomicznych jak ZSRR, Polska i Węgry, a z drugiej

---

* dr hab. Paweł A. Leszczyński, prof. Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wlkp. oraz Wyższej Szkoły Administracji Publicznej w Szczecinie, paw.lesz@wp.pl.

strony – państwa „starego reżimu” bez oznak liberalizacji – jak np. Rumunia, Niemiecka Republika Demokratyczna czy Bułgaria.

Wprowadzenie

Lata osiemdziesiąte XX wieku były dekadą wygasania konfliktów zimnowojennych, co następowało od początku drugiej połowy tego okresu. W pierwszych latach tego okresu dochodziło do ich intensywnej eskalacji, co niejednokrotnie wywoływało realną obawę, że zimna wojna może przemienić się w gorącą, regularną wojnę i to z użyciem broni nuklearnej.

Był to czas istotnych zmian we wzajemnym przestrzeganiu swojego potencjału na linii Wschód–Zachód, redefinicji taktyki, ale z czasem także strategii w odniesieniu do stosunków między supermocarstwami.

Wielka Brytania w dekadzie lat osiemdziesiątych XX wieku była dla Stanów Zjednoczonych „partnerem w przywództwie”, co wiązało się również z jej potencjałem atomowym i umacniającą się wówczas jej gospodarką, ale też z personifikacją historycznie uwarunkowanych „specjalnych stosunków” między USA a Zjednoczonym Królestwem, dwóch charyzmatycznych, konserwatywnych przywódców tych państw – Ronalda Reagana i Margaret Thatcher. To ta para – prezydent i premier, byli mocnym głosem Zachodu w obronie wolności i innych fundamentalnych wartości. Tych dwoje miało ze sobą dobry kontakt, stale konsultując ze sobą różne kroki w trwającej globalnej rozgrywce.

Objęcie przez Michaiła Gorbaczowa funkcji sekretarza generalnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego w marcu 1985 roku zapoczątkowało okres przebudowy strukturalnej w ZSRR – „pieriestrojki”, która w zamiarze tego i innych reformatorów miała sprzyjać unowocześnieniu tego państwa bez naruszania komunistycznych pryncypiów. W polityce zagranicznej ZSRR Gorbaczow i jego wówczas bliski współpracownik – minister spraw zagranicznych Eduard Szewardnadze, zapoczątkowali politykę „nowego myślenia”, związaną z m.in. odchodzeniem od swoistych „zaklęć” ideologicznych na rzecz podejścia bardziej pragmatycznego.

Połączenie stanowczości związanej ze stylem przywództwa M. Thatcher i R. Reagana, zademonstrowanej nade wszystko w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych XX wieku, z pragmatyzmem i elastycznością tam, gdzie było to wskazane i konieczne w drugiej połowie tej dekady, co zostało przyjęte i podjęte przez schyłkowe kierownictwo radzieckie, przyniosło efekt w postaci daleko

idącej deeskalacji wzajemnych stosunków Wschód–Zachód, przy dalszej obecności zasadniczych różnic ideologicznych oraz np. kwestii respektowania praw człowieka. W kontekście takich czynników, kształtowana była brytyjska polityka zagraniczna wobec Związku Radzieckiego i jego ówczesnych państw satelickich u schyłku zimnej wojny.

Dla stosunków między Wschodem a Zachodem istotne znaczenie miał konflikt w Afganistanie, który rozpoczął się od radzieckiej interwencji w tym kraju w 1979 roku. ZSRR kalkulował wówczas możliwość „przebicia się” do Oceanu Indyjskiego i właściwie wracał na znany szlak przełomu XIX i XX wieku, gdy imperium carów rosyjskich wraz z Imperium Brytyjskim rywalizowało m.in. o terytoria nad Hindukuszem. W rywalizacji zimnowojennej o ten obszar, Wielka Brytania wspierała, razem ze Stanami Zjednoczonymi, afgańskich mudżahe-dinów.

1. Główne założenia polityki Wielkiej Brytanii wobec państw bloku wschodniego

W okresie rządów premier M. Thatcher (1979–1990), to ona była pierwszoplanowym aktorem nie tylko w odniesieniu do polityki wewnętrznej, ale też zagranicznej Zjednoczonego Królestwa. Znalazło to odzwierciedlenie w terminie „taczeryzm”, określającym m.in. główne wyznaczniki doktryny konserwatywnej¹. Premier Thatcher zdominowała też realizację polityki na tym odcinku w odniesieniu do jej formalnych realizatorów z Foreign and Commonwealth Office (FCO) z sekretarzem (ministrem) na czele².

W latach osiemdziesiątych XX wieku, dla brytyjskich torysów istotna była geopolityczna konstrukcja państwa mocarstwowego, uznająca czynnik siły za jego główny atrybut. Postrzegana była jako gwarancja bezpieczeństwa państwa i społeczeństwa, ale również pokoju i instrument ochrony fundamentów zachodniego, wolnego świata. Rozwinięciem tego conceptu było sformułowanie użyte przez jednego z głównych polityków konserwatywnych tamtej doby Michaela Heseltine’a – „bezpieczeństwo siły”³.

¹ Zob. D. Kavanagh, *Thatcherism and British Politics*, Oxford 1990.

² Por. K. Nowak, *Polityka zagraniczna Wielkiej Brytanii w okresie rządów konserwatywnych Margaret Thatcher*, „Studia Nauk Politycznych” 1984, nr 5 (71), s. 147–166.

³ A. Zięba, *Thatcheryzm a zasady brytyjskiej polityki zagranicznej*, „Sprawy Międzynarodowe” 1988, nr 10 (419), s. 49, 51 (wraz z treścią przypisu nr 17).

Instytucjonalne ramy polityki bezpieczeństwa brytyjskiego – tak jak w latach wcześniejszych – wyznaczało pryncypium atlantyzmu – ścisłej bilateralnej więzi ze Stanami Zjednoczonymi, a także multilateralnej koordynacji wysiłków polityki obronnej z pozostałymi sojusznikami w łonie Organizacji Północnoatlantyckiego (NATO). Brytyjscy decydenci podkreślali w tym kontekście efektywność działań „w koncercie”, w nawiązaniu do tradycji antynapoleońskiego „koncertu europejskiego”. Wielka Brytania widziała się w roli „pomostu” między Europą Zachodnią a USA⁴.

M. Thatcher opowiadała się za konkretnymi negocjacjami z rządami komunistycznymi, przy zachowaniu tradycyjnego torysowskiego postrzegania ZSRR i światowego komunizmu jako zła i sił zaborczych. Opowiadała się za odprężeniem w relacjach Wschód–Zachód, ale z pozycji siły. Odprężenie bowiem zapobiega wybuchowi konfliktu nuklearnego, jednak zdaniem Thatcher – nie może być kontynuowane w formie asymetrycznego układu stosunków, dających jednostronne korzyści państwu bloku wschodniego. Kontynuacja polityki odprężenia z nimi była możliwa z pozycji odbudowanej siły Zachodu⁵.

M. Thatcher i wielu innych torysów podkreślało wagę zachowania przez Wielką Brytanię potencjału atomowego, stanowiącego podstawę „odstraszenia” wroga w zimnowojennej rywalizacji. Stąd brytyjska premier w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX wieku w swoich rozmowach z prezydentem R. Reaganem oraz innymi zachodnimi sojusznikami – w tym na forum Rady Północnoatlantyckiej NATO – nalegała na nieobejmowanie zakresem amerykańsko-radzieckich rozmów rozbrojeniowych – redukcji brytyjskiej broni atomowej, stanowiącej zaledwie 2,5% radzieckiego arsenału strategicznego. Twierdziła, iż „do Rosjan nigdy nie przemawiała łagodna perswazja” i dlatego konieczna jest

⁴ Tamże, s. 50, 51, 55.

⁵ Tamże, s. 57 (wraz z treścią przypisów nr 42 i 43), 58 (wraz treścią przypisów nr 45 i 46). Zob. także m.in. R. Conquest, *Present Danger. Towards a Foreign Policy*, Oxford 1979; A. Cyr, *British Foreign Policy and the Atlantic Area. The Techniques and Accommodation*, London 1979; A. Gamble, *Between Europe and America: the Future of British Politics*, New York 2003; S. Greenwood, *Britain and the Cold War 1945–1991*, Basingstoke 2000. Jak stwierdziła brytyjska premier – „Zawsze wierzyłam, że ostatecznie zatrumfuje nasz, zachodni system, jeśli tylko nie odrzucimy naszej przewagi, ponieważ opiera się on na niemal nieograniczonej zdolności twórczej i energii jednostki. Nawet taki system jak radziecki, który za cel obrał sobie zniszczenie jednostki, nigdy nie mógł odnieść pełnego sukcesu, a dowiedli tego ludzie tacy jak Sołżenicyn, Sacharow, Bukowski i tysiące innych dysydentów” – M. Thatcher, *Moje lata na Downing Street*, Warszawa 2012, s. 473.

m.in. amerykańska determinacja umocnienia potencjału obronnego⁶. Prezentystycznie należy przypisać temu stwierdzeniu walor ponadczasowy, wykraczający poza epokę zimnej wojny.

Obrona potencjału nuklearnego Brytanii przyniosła efekt, albowiem M. Gorbaczow w trakcie rozmów z R. Reaganem w Reykjavíku w 1986 roku wyraził zgodę na to, by amerykańsko-radziecki układ rozbrojeniowy nie dotyczył arsenałów brytyjskiego i francuskiego. Należy zaznaczyć, że nie wszyscy wewnątrz Zjednoczonego Królestwa podzielali zapatrywania pani Thatcher na kwestię kontynuowania polityki odstraszania atomowego i „zbrojnego pokoju”. Oto jednym z najważniejszych postulatów wyborczych Partii Pracy w jej manifestacie programowym w trakcie elekcji generalnej w maju 1987 roku było hasło jednostronnego rozbrojenia jądrowego⁷.

2. Realizacja polityki zagranicznej wobec państw bloku wschodniego w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX wieku w świetle tendencji globalnych

W 1987 roku należy odnotować parę wydarzeń w interesującym nas wyżej zakresie. W dniach 8–10 marca 1987 roku brytyjski minister spraw zagranicznych Geoffrey Howe przebywał z wizytą oficjalną na Węgrzech, gdzie spotkał się m.in. z Janosem Kadarem i podpisano umowy o współpracy kulturalnej i inwestycyjnej.

16 marca 1987 roku G. Howe przemawiając w królewskim Instytucie Stosunków Międzynarodowych w Brukseli opowiedział się za wzmocnieniem zachodnioeuropejskiej obrony i w tym kontekście podkreślił znaczenie utrzymania amerykańskiego parasola nuklearnego. Wezwał też do ściślejszej współpracy sojuszników w zakresie uzbrojenia i szkolenia wojsk oraz wspólnych badań na tym polu oraz wzmocnienia Unii Zachodnioeuropejskiej (UZE-WEU).

W dniach 28 marca – 1 kwietnia 1987 roku z wizytą w ZSRR przebywała premier M. Thatcher. Głównym przedmiotem rozmów z M. Gorbaczowem były

---

⁶ M. Thatcher, *Moje lata...*, s. 341, 342. O brytyjskiej polityce „odstraszania” atomowego w okresie taczerystowskim traktuje m.in. artykuł K. Jaźwińskiego, *Brytyjska polityka jądrowa w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych*, w: *Stosunki międzynarodowe i polityka: wyzwania końca stulecia. Księga jubileuszowa na 65-lecie profesora Bogusława Mrozka*, Warszawa 1995.

⁷ J. O’Sullivan, *Oni zmienili świat: prezydent, papież, premier*, Warszawa 2007, s. 278, 279.

kwestie rozbrojenia. Wyraziła poparcie dla sprawy likwidacji raket średniego zasięgu, uznając za niezbędne powiązanie przyszłego układu w tej materii (tzw. układu INF Reagan-Gorbaczow podpisanego ostatecznie w grudniu 1987 r. w Waszyngtonie), z zobowiązaniem do uzupełnienia go układem o likwidacji raket krótkiego zasięgu i innymi krokami, służącymi redukcji broni konwencjonalnej. Opowiedziała się też za złagodzeniem radzieckiego stanowiska w sprawie Strategicznej Inicjatywy Obronnej (SDI – tzw. gwiazdne wojny) prezydenta Reagana. Zawarcie porozumienia o wielkości produkcji broni chemicznej uznała za możliwe, pod warunkiem ustalenia sposobów weryfikacji jego przestrzegania. Podniosła też kwestię ochrony praw człowieka oraz z uznaniem odniosła się do kroków demokratyzujących, realizowanych w ZSRR zaznaczając, że w tej materii jest jeszcze wiele do uczynienia. Obustronnie wyrażono wolę rozszerzenia bilateralnych relacji handlowych, dokonując otwarcia w Moskwie Brytyjsko-Radzieckiej Izby Handlowej. Podpisano również umowę o przeprowadzaniu wspólnych badań i pokojowym wykorzystywaniu przestrzeni kosmicznej.

Podczas wizyty w Waszyngtonie i rozmów z R. Reaganem (17.07.1987), M. Thatcher wyraziła pogląd, że „Zachód potrzebuje obecnie przywództwa USA bardziej niż kiedykolwiek dotychczas”.

7 sierpnia 1987 roku ambasador brytyjski w ZSRR został ostrzeżony przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych ZSRR przed skutkami kontynuowania dostaw broni brytyjskiej dla afgańskich mudżahedinów (m.in. raket przeciwlotniczych typu „Blowpipe”).

7 grudnia 1987 roku, udający się do Waszyngtonu (na spotkanie na szczycie amerykańsko-radzieckim, na którym 8 grudnia podpisano układ o likwidacji raket średniego i krótkiego zasięgu w Europie – tzw. układ INF) sekretarz generalny KPZR, zatrzymał się w Londynie, na rozmowę z brytyjską premier.

21 grudnia 1987 roku minister spraw zagranicznych G. Howe i ambasador ZSRR Leonid Zamiatin, podpisali w Londynie porozumienie o inspekcji ekspertów radzieckich w bazach w Greenham Common i Moleworth, przewidzianych w amerykańsko-radzieckim układzie INF⁸.

Jak zaznacza Eugeniusz Możejko – w 1988 roku gabinet Thatcher czynił starania o własny profil polityki prowadzonej przez NATO, także w zakresie rozbrojenia oraz stosunków Wschód–Zachód. W przeciwieństwie do niektórych państw

---

⁸ Zestawienie opisanych wydarzeń za 1987 r., pochodzi z opracowanego przez E. Możejko hasła „Wielka Brytania” – akapit „Polityka zagraniczna”, w: *Encyklopedia – świat w przekroju '89–'90*, Warszawa 1990, s. 379, 380.

sojuszniczych z Europy, przypisywał on Sojuszowi Północnoatlantycznemu główną rolę w systemie obrony Europy Zachodniej. Popierał kontynuację rozbrowienia, ale też w zdecydowany sposób optował za utrzymaniem swojego arsenału jądrowego oraz unowocześnieniem broni atomowej krótkiego zasięgu w ramach Paktu Północnoatlantycznego. Prowadził aktywną politykę wobec państw bloku wschodniego, domagając się od nich wypełniania zobowiązań w zakresie respektowania praw człowieka, w myśl standardów Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE).

Od 14 do 17 lutego 1988 roku przebywał z wizytą oficjalną z ZSRR G. Howe. Odbił rozmowy z M. Gorbaczowem oraz swoim radzieckim odpowiednikiem E. Szewardnadze. Tematyka rozmów obejmowała zagadnienia rozbrowienia, konfliktu w Afganistanie, konfliktu izraelsko-palestyńskiego (również w kontekście wybuchu w 1987 r. tzw. Intifady „powstania kamieni”), konferencji przeglądowej KBWE w Wiedniu. Sekretarz G. Howe podkreślił znaczenie powołania rządu reprezentatywnego w Afganistanie i wezwał Związek Radziecki do dalszego zmniejszenia systemów jądrowych oraz sił konwencjonalnych. Odrzucił pomysł bezatomowej Europy oraz wykluczył włączenie brytyjskiego i francuskiego arsenału jądrowego do rokowań rozbrowieniowych, toczących się między USA a ZSRR.

Podczas wizyty w Kwaterze Głównej NATO w Brukseli (17.02.1988), M. Thatcher opowiedziała się za unowocześnieniem mocy bojowej rakiet krótkiego zasięgu, rozmieszczonych w Europie Zachodniej.

5 maja 1988 roku Wielką Brytanię odwiedził premier Węgier Karoly Grósz. Z premier M. Thatcher rozmawiał na temat relacji Wschód–Zachód, postępach reform na Węgrzech, zawarciu przez to państwo układu handlowego z Europejską Wspólnotą Gospodarczą. Spotkał się też z ministrami spraw zagranicznych oraz handlu, a także reprezentantami brytyjskiego biznesu.

Powracający z Moskwy, z kolejnego amerykańsko-radzieckiego spotkania na szczycie, prezydent USA R. Reagan, zatrzymał się w Londynie (2.06.1988) i wyraził słowa uznania dla polityki brytyjskiej premier, która przyczyniła się do utrzymania potencjału militarnego państw Zachodu i poprawy relacji na linii Wschód–Zachód.

22 września 1988 roku brytyjskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych zażądało, aby terytorium Zjednoczonego Królestwa opuściło trzech dyplomatów czeskosłowackich. W ramach retorsji, 28 września 1988 roku władze Czechosłowacji wydalili dwóch attaché wojskowych ambasady brytyjskiej w Pradze.

27 października 1988 roku brytyjska premier poinformowała, że Wielka Brytania nie weźmie udziału w konferencji na temat praw człowieka w Moskwie dopóty, dopóki ZSRR nie wypełni całości zobowiązań przyjętych dobrowolnie na siebie wraz z podpisaniem 1 sierpnia 1975 roku w Helsinkach „Aktu Końcowego” KBWE.

W dniach 2–4 listopada 1988 roku, premier M. Thatcher złożyła wizytę oficjalną w Polsce – pierwszą tej rangi wizytę szefa rządu brytyjskiego w historii wzajemnych relacji polsko-brytyjskich⁹, która była dwukrotnie odraczana. Premier spotkała się z przewodniczącym Rady Państwa Wojciechem Jaruzelskim, szefem rządu Mieczysławem F. Rakowskim, z członkami Rady Konsultacyjnej przy przewodniczącym Rady Państwa, przedstawicielami Konferencji Episkopatu Polski oraz w Gdańsku – z Lechem Wałęsą i zespołem jego doradców. Odpowiadając na przemówienie powitalne W. Jaruzelskiego powiedziała m.in.:

Doświadczenie nauczyło nas, że można osiągnąć większy wzrost tylko wyzwalając przedsiębiorczość, tylko motywując ludzi do większego wysiłku, tylko osiągając ich zaangażowanie pełnym sercem w sprawy reform wówczas, kiedy mają godność i radość z osobistej i politycznej swobody¹⁰.

3. Geoffrey Howe o stosunkach z państwami bloku wschodniego w 1988 roku

Geoffrey Howe był ministrem spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii latach 1983–1989. Zastąpił na tym stanowisku Francisa Pyma, po tryumfalnie wygranych przez M. Thatcher wyborach w 1983 roku, gdy odnowiła swój mandat do piastowania urzędu pierwszego ministra Korony¹¹.

⁹ Zestawienie opisanych wydarzeń za rok 1988, pochodzi z opracowanego przez E. Możęko hasła „Wielka Brytania” – akapit pt. „Polityka zagraniczna”, w: *Encyklopedia – świat w przekroju '91*, Warszawa 1991, s. 385–386, 387.

¹⁰ J. Barszczewski, *O tym mówił świat! Styczeń 1988 – styczeń 1989*, Warszawa 1989, s. 179, 182, 184. Na temat wizyty w Polsce zob. M. Thatcher, *Moje lata...*, s. 801.

¹¹ K. Robbins, *Zmierzch wielkiego mocarstwa: Wielka Brytania w latach 1870–1992*, Wrocław 2000, s. 458, 476 (tab. B. „Obsada najwyższych urzędów państwowych 1868–1992”). M. Thatcher w następujących słowach charakteryzowała swojego współpracownika – ministra spraw zagranicznych Geoffreya Howe’a: „Geoffrey by rzeczywiście bardzo dobry w negocjacjach tekstu punkt po punkcie, do czego predyspozycje dawało mu wykształcenie prawnicze i doświadczenie wyniesione z Ministerstwa Skarbu. Był idealną prawą ręką premiera podczas posiedzeń Rady Europy [tak w tłumaczeniu polskim; jest to błędny przekład, albowiem chodzi o jeden

27 października 1988 roku G. Howe wygłosił na Uniwersytecie w Oxfordzie wykład na temat relacji Wschód–Zachód, który poniżej omówiono skrótowo. Jest ważną rekapitulacją zmian jakie dokonały się między supermocarstwami w latach osiemdziesiątych XX wieku, które okazały się być ostatnią dekadą pasm różnych konfliktów „chłodnych” i „gorących”, składających się na okres zimnej wojny. Przedstawiony w wykładzie brytyjski punkt widzenia miał też na celu zapoznanie z nim atlantyckich oraz europejskich sojuszników Brytanii.

G. Howe zaczął od nakreślenia niewydolnej natury systemu radzieckiego. Stwierdził, że „pieriestrojka” wywodzi się z braku zdolności tego ustroju do wywiązywania się z obietnic. 70 lat radzieckiego komunizmu ukazało brak realizacji haseł o wzroście gospodarczym i dogonieniu Zachodu. Związek Radziecki stawał się państwem Trzeciego Świata tyle, że z raketami. Impulsem do zmian w ZSRR nie był idealizm, ale „drastyczna konieczność”. Początkowo M. Gorbaczow mógł sądzić, iż należało tylko „kopnąć w rozrusznik”, by pojazd dalej jechał. Czas jednak pokazał, że należy go całkowicie „przeprojektować”. Ponadto, pieriestrojka nie oznacza demokracji w zachodnim pojęciu, bowiem nadal interesy radzieckie w wielu sferach będą rozbieżne z zachodnimi.

Skoro mowa o interesach, to Howe wezwał do uznania „prawowitych interesów” ZSRR, pod którym to pojęciem rozumiał: ochronę jego granic i bezpieczeństwa; zachowanie statusu wielkiego mocarstwa militarnego, zwłaszcza parytetu atomowego z USA (jeśli to możliwe to przy obniżonych kosztach); rozwój ekonomiczny w tempie wystarczającym do zmniejszenia zapóźnienia wobec państw zachodnich; istotną skalą wpływu na sprawy globalne – współmierną z wagą ZSRR na arenie światowej. To co w wykładzie Howe’a było kontrowersyjne, gdyż wskazywało na brytyjskie pogodzenie się z doktryną Breżniewa, to uznanie za interes ZSRR – „naturalne i tradycyjne rosyjsko-radzieckie pragnienie posiadania wpływu na sprawy Europy, zwłaszcza wschodniej i środkowej”. Wydaje się, że ów passus był bardziej projekcją poglądów ówczesnego szefa brytyjskiej dyplomacji niż premier M. Thatcher.

Dalej Howe stwierdził, że wymienione przez niego interesy radzieckie nie ulegną zmianie, niezależnie od kierunku jaki będzie w przyszłości przybierała

---

z organów Wspólnot Europejskich istniejących do dziś w strukturze Unii Europejskiej – Radę Europejską, a nie Radę Europy jako odrębną organizację międzynarodową ustanowioną w 1949 r. – dop. P.A.L.J, w których brałam udział. Lecz jednocześnie poddał się urokowi Ministerstwa Spraw Zagranicznych, gdzie kompromis i negocjacje są celem samym w sobie. To zaś wyolbrzymiało jego wady i skrywało zalety”; M. Thatcher, *Moje lata...*, s. 326.

pieriestrojka. Zaznaczył, że nie pokrywają się one często z interesami Zachodu, ale wyraził przekonanie, że uznanie w postaci ZSRR „poważnego, równoprawnego partnera w rozległym zakresie spraw”, w ramach których byłaby możliwość prowadzenia wspólnych interesów przyczyni się do stabilności. Stwierdził też, że chaos w Europie Wschodniej nie służyłby nikomu. Wyraził nadzieję na przekonanie ZSRR, że zmiany w tej części kontynentu nie zagrażają jego podstawowym interesom. Stwierdził, że na dłuższą metę, nie umocni bezpieczeństwa tego państwa ani zbrojna konfrontacja w Europie, ani też kontynuowanie jego dotychczasowych relacji z państwami satelickimi bazującymi na dominacji i uzależnieniu.

G. Howe zauważył, że nie polepszyło stabilności w skali globalnej zaangażowanie ZSRR w różne konflikty pośrednio, obcymi rękoma, np. w Angoli, Etiopii, czy Kambodży, tudzież bezpośrednio – w Afganistanie¹².

Jak zauważył Howe, ZSRR dokonuje „zwijania inwestycji” w miejscach, gdzie poczynione nakłady nie okazały się współmierne do uzyskanych efektów, czego egzemplifikacją były wymienione wyżej Afganistan, Kambodża oraz Angola¹³.

Zdaniem mówcy, M. Gorbaczow dołożył starań dla rozwoju stosunków z USA, a jego elastyczniejsze oraz nacechowane większym pragmatyzmem podejście zaowocowało w postaci dywidendy, wyrażającej się w wyraźnej poprawie tych ważnych globalnie relacji. G. Howe dostrzegł w tym dziele i innych współarchitektów – prezydenta R. Reagana i sekretarza stanu George’a Schultza. Co więcej, owe polepszenie nie dokonało się kosztem sojuszników z NATO, a zatem nie zredukowało ich poczucia bezpieczeństwa.

Szef brytyjskiej dyplomacji dokonał również oceny stanu stosunków brytyjsko-radzieckich, łącząc tę czynność z dokonaniem przez podległe sobie MSZ w 1983 roku przeglądem polityki wschodniej. G. Howe stwierdził, że Gorbaczow od początku nie łudził się co do tego, że – nawiązując do słów „Żelaznej Damy” z 1984 roku – można z nim robić interesy, ale to nie oznaczało – dodał już Howe – że chcielibyśmy mu „sprzedać sklep”. Wyciągnął z tego wniosek, że możliwe jest utrzymywanie z radzieckim przywódcą dobrych relacji, aczkolwiek to nie może prowadzić do zmiękczenia stanowiska Londynu w kwestiach priorytetowych.

¹² Spośród wielu opracowań dotyczących konfliktu w Afganistanie w latach 1979–1989 zob. np. R. Braithwaite, *Afgańcy: ostatnia wojna imperium*, Kraków 2012.

¹³ Z której wycofały się ostatecznie w 1989 r. także oddziały kubańskie wspierające trwanie przy władzy marksistowskiego ugrupowania MPLA.

Podkreślił też znakomity stan swoich relacji z radzieckim kolegą E. Szewardnadze.

Howe odnotował „nową” oraz „konstruktywną” postawę Związku Radzieckiego w Radzie Bezpieczeństwa ONZ. Jednocześnie zaapelował o dalsze kroki – wskazując wśród przykładów wówczas aktualnych, na zakończenie trwającego w latach 1980–1988 konfliktu iracko-irańskiego – w postaci zacieśnienia kooperacji na rzecz m.in. zwalczania terroryzmu, przemytu, narkotyków i ochrony środowiska naturalnego.

Sformułował też protokół rozbieżności we wzajemnych i Zachodu relacjach z ZSRR. Wskazał na kontynuowanie przez to państwo wysokiego poziomu wydatków na zbrojenia, w tym utrzymywania przewagi broni chemicznej i sił konwencjonalnych, jak również modernizację i zwiększenie liczebności radzieckiego taktycznego arsenału nuklearnego w sytuacji, gdy NATO zmniejszyło swój o 35%. Podał przykład niedopuszczenia brytyjskiego zespołu inspekcyjnego do jednego z obiektów w ośrodku broni chemicznej w Szychanach i pokazania tam ekspertom brytyjskim jedynie amunicji chemicznej z lat pięćdziesiątych XX wieku. Odnotował pojawienie się w radzieckiej doktrynie wojskowej nowych terminów, takich jak przykładowo „rozsądna wystarczalność” czy „obrona defensywna”, jakkolwiek wystosował apel o wsparcie tej metamorfozy czynami, przez zmiany m.in. dotyczące szkolenia i dyslokacji wojsk. Byłoby to lepszym sprawdzianem dobrych intencji ze strony Moskwy niż propozycje zamrożenia poziomu zbrojeń (utrwalające stan dysparytetu jednej ze stron), tudzież projekty stref bezatomowych, które naruszałyby zasadę równego bezpieczeństwa. Być może w końcowej części brytyjski minister uczynił aluzję do ogłoszonego w 1987 roku przez Polskę tzw. planu Jaruzelskiego, przewidującego denuklearyzację państw Europy Środkowej.

Geoffrey Howe nawiązał też do koncepcji „wspólnego domu europejskiego” M. Gorbaczowa wskazując, że poza tym nośnym hasłem, brutalna rzeczywistość ukazuje trwający podział Europy w wyniku powojennej polityki przywódców Związku Radzieckiego, a jej symbolami był mur berliński i doktryna Breżniewa. Podkreślił też, że być może represje ze strony KGB w ZSRR mogłyby zelżeć, ale wywrotowa działalność tej instytucji nie tylko, że nie osłabła, ale nawet się wzmożła. W takiej sytuacji zamiast „wspólnego europejskiego domu” możemy mieć... „wspólną europejską dację” zdominowaną przez pierwsze w świecie państwo komunistyczne. Europa Zachodnia nie może dać się zneutralizować – „Nasza

wolność jest sprawą zbyt żywotną abyśmy pozwolili sobie na podważenie, w ten sposób, naszego bezpieczeństwa”.

Szef dyplomacji Albionu stwierdził też, że pod kuratelą ZSRR Europa Wschodnia uległa stagnacji. Ze swobody wyboru, o której mówił E. Szewardnadze, wynikała konieczność odejścia od doktryny ograniczonej suwerenności L. Breżniewa. Jego zdaniem istniały pewne sygnały, że Gorbaczow gotów był tolerować zróżnicowane podejście do zmian w państwach bloku wschodniego. Bez wymienienia z nazwy, ale zapewne z myślą o Polsce i Węgrzech, stwierdził, że niektóre kraje Europy Wschodniej zapoczątkowały własne pieriestrojki. Czynniki nacisku na „opornych” w bloku wschodnim będą – zdaniem Howe’a – reformy w ZSRR oraz powstanie wspólnego zachodnioeuropejskiego rynku w 1992 roku w ramach 12 (wówczas) państw Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej¹⁴. Zaaapelował do radzieckiego przywódcy o rzeczywistą wolność dla państw komunistycznych, gotowość do zniesienia barier dla swobodnego przemieszczania się ludzi – włącznie z murem berlińskim, dopuszczenie do pełnego i wolnego przepływu idei (np. przez zezwolenie na swobodny dostęp do zagranicznych środków masowego przekazu), opartych na druku oraz technice audiowizualnej, wprowadzenie reform gospodarczych, w tym wolnego handlu i wymienialności walut, respektowanie praw i wolności człowieka – w tym zakończenia wywrotowej działalności KGB. Podkreślił też – być może czyniąc aluzję do Węgier, gdzie w 1988 roku Janosa Kádara na stanowisku sekretarza generalnego Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej zastąpił Karoly Grósz – w nawiązaniu do sformułowania jednej z gazet, że zmiana liderów politycznych w Europie Wschodniej bez zmiany tamtejszego systemu, to jakby wymiana orkiestry na Titanicu. G. Howe zaznaczył, że jako brytyjski minister spraw zagranicznych odwiedził wszystkie państwa bloku wschodniego, z wyjątkiem Albanii. Zaznaczył, że władze brytyjskie rozmawiają nie tylko z rządami tych państw, ale też „gdzie tylko się da” – z osobami prywatnymi, których poglądy również budzą respekt. Jak wskazano wyżej, metoda ta znalazła zastosowanie w listopadzie 1988 roku podczas wizyty M. Thatcher w Polsce.

Minister Howe odnotował, że dzięki Gorbaczowowi ZSRR widziano mniej jako przeciwnika, a bardziej jak „potencjalnego partnera”, jednak przedwczesne byłoby udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy wkraczamy w nową, bardziej

---

¹⁴ G. Howe w przeciwieństwie do brytyjskiej premier był zwolennikiem integracji Europy Zachodniej, co było jednym z głównych punktów sporu z Thatcher i również przyczyniło się do jego dymisji w następnym roku po wygłoszeniu omawianego tu wykładu – w 1989 r.

konstruktywną epokę w stosunkach Wschód-Zachód, choć dał do zrozumienia, że właśnie tak można tę kwestię postrzegać. Wskazał jednak na niezbędną przeprowadzenia przez ZSRR reform gospodarczych. Odwołał się bowiem do „receptury” Zbigniewa Brzezińskiego, który onegdaj stwierdził, że klasyczny „przepis” na rewolucję to połączenie liberalizacji politycznej oraz regresu gospodarczego.

Wskazał też na konieczność utrzymania jedności Zachodu i jego nieugiętości, albowiem to te postawy zaowocowały finalizacją procesu KBWE i jego dalszymi postęпами – układem INF czy rozpoczęciem operacji wycofywania wojsk radzieckich z Afganistanu. Nie można jednak przeceniać zachodniej zdolności wywierania wpływu na kształt reform w Związku Radzieckim – „żadnych planów Marshalla i żadnych ustępstw za darmo”. Konieczne jest twarde kalkulowanie interesów Zachodu, czemu musi towarzyszyć realizm. Niezbędne jest utrzymanie obronności, w tym odstraszenia atomowego oraz modernizacji broni jądrowej i podziału kosztów w ramach sojuszników z NATO, a także utrzymanie silnego partnerstwa transatlantyckiego¹⁵.

Zakończenie

Rok 1988 był ostatnim pełnym rokiem komunizmu w Europie Środkowej, Wschodniej i Południowej. Rok wcześniej bowiem M. Thatcher odnowiła swój mandat wyborczy, a świat wkroczył z końcem tego roku w kolejną fazę bardzo daleko idącego ocieplenia stosunków Wschód-Zachód, w związku z podpisaniem układu INF. Wiązało się to z dobrymi relacjami interpersonalnymi między liderami supermocarstw – M. Gorbaczowem i R. Reaganem. Dla tego drugiego przywódcy, rok 1988 był też ostatnim rokiem prezydentury, a zarazem rokiem następných wyborów prezydenckich w USA wygranych przez dotychczasowego wiceprezydenta George’a H. Busha.

Przejawem deeskalacji w relacjach Wschód-Zachód było rozpoczęcie w 1988 roku wycofania wojsk radzieckich z Afganistanu, nowe propozycje w rozbrojeniu M. Gorbaczowa przedstawione w tymże roku, czy wskazana wyżej

---

¹⁵ Tezy wykładu ministra G. Howe’a zostały przedstawione na podstawie polskiego tłumaczenia tekstu tego oficjalnego wystąpienia, zawartego w komunikacie korespondenta Polskiej Agencji Prasowej w Wielkiej Brytanii Mariusza Kuklińskiego pt. *Brytyjski minister spraw zagranicznych o stosunkach Wschód-Zachód*, zamieszczonego w „Tygodniowym Biuletynie Specjalnym” Polskiej Agencji Prasowej (w którym wiadomości były przeznaczone wyłącznie do użytku wewnętrznego m.in. dla członków komitetu centralnego i komitetów wojewódzkich PZPR), nr 3036/37, 5.11.1988, s. 1, 3–11; materiał w archiwum prywatnym autora.

przez G. Howe'a konstruktywna rola ZSRR w rozwiązaniu konfliktu iracko-irańskiego, również zakończonego w 1988 roku.

Dla Związku Radzieckiego 1988 rok był rokiem wizyty R. Reagana w Moskwie i obchodów Tysiąclecia Chrztu Rusi Kijowskiej. Był to też rok trzęsienia ziemi w Armenii, początku zbrojnej fazy konfliktu azersko-ormiańskiego o Górski Karabach, ale też powstawania w poszczególnych republikach ruchów niepodległościowych, jak np. litewski „Sajudis”. Na świecie kontynuowano kampanię o uwolnienie Nelsona Mandeli.

Jak wskazano wyżej, rok 1988 był rokiem historycznej wizyty M. Thatcher w Polsce. W samej Wielkiej Brytanii, rok ten był również tragiczny z powodu detonacji bomby na pokładzie samolotu pasażerskiego linii PAN-AM nad szkocką miejscowością Lockerbie, w grudniu. Atak libijskich terrorystów uświadomił świat na długo przed atakami z 11 września 2001 roku, że terroryzm nie zna żadnych względów i ograniczeń.

Rok 1988 był ostatnim przed Annus Mirabilis 1989, który przyniósł Jesień Ludów. Należy podkreślić wymiar globalny stosunków brytyjsko-radzieckich, oddziałujący na postrzeganie przez Zjednoczone Królestwo roli ZSRR w transformacji stosunków Wschód–Zachód, a tym samym zmian w globalnym bezpieczeństwie, przez odbudowę dialogu i pewnego, ograniczonego zaufania między liderami supermocarstw. Ów globalny wymiar relacji brał się z faktu zasiadania obu państw w charakterze stałych członków w Radzie Bezpieczeństwa ONZ od początku istnienia tej organizacji. Z tym wiązała się na podstawie Karty Narodów Zjednoczonych szczególnie, wzmocniona odpowiedzialność tych (i pozostałych stałych członków Rady Bezpieczeństwa) mocarstw, za zachowanie światowego pokoju, przeciwdziałanie powstawania ognisk nowych konfliktów oraz usilne wykorzystywanie instrumentarium pokojowego rozwiązywania sporów międzynarodowych.

Jak wskazano wyżej na podstawie m.in. analizy wystąpienia ministra Howe'a, w 1988 roku brytyjska dyplomacja dostrzegała wiele nowych, obiecujących motywów w polityce radzieckiej, jakkolwiek nie kierowała się naiwnością, a poczuciem realizmu. Brytyjska ekspertyza „zagadnienia radzieckiego” nie odbiegała wówczas zasadniczo od punktu widzenia Waszyngtonu, albowiem trzeba pamiętać o zupełnie innym klimacie międzynarodowym końca dekady lat osiemdziesiątych XX wieku, w porównaniu do jej pierwszej części. Inna retoryka, inne środki realizowania polityki zagranicznej, ale te same sprzeczności ideologiczne

Zachodu (a więc i Wielkiej Brytanii) ze Związkiem Radzieckim i jego państwami satelickimi.

Brytyjska polityka zagraniczna (tak jak amerykańska, francuska czy zachodnoniemiecka) dostrzegала różnicowanie wewnątrz państw bloku wschodniego na te, które wdrażają choćby tylko pewne reformy ustrojowe i ekonomiczne jak ZSRR, Polska i Węgry, oraz takie, które obawiały się u siebie skutków pieriestrojki, jak np. NRD, Rumunia czy Bułgaria, o izolacjonistycznej Albanii nie wspominając. Interesującym przykładem w miarę otwartego państwa hołdującego ideologii marksistowsko-leninowskiej w formie tzw. socjalizmu samorządowego była Jugosławia. To zróżnicowane podejście było głównym motywem brytyjskiego podejścia do tego regionu w tamtych latach. Można w nim upatrywać także kolejnej wersji „zmian poprzez zbliżenie” autorstwa Egona Bahra.

Wydaje się, że istniały różnice między premier M. Thatcher, a ministrem spraw zagranicznych G. Howe, co do trwałego przynależenia m.in. Polski do radzieckiej strefy wpływów, na co zwrócono uwagę analizując tekst jego oxfordzkiego wykładu. W tym kontekście odbiorcę polskiego, ale też czeskiego, słowackiego tudzież węgierskiego może dziwić uparte używanie (nie tylko przez brytyjską dyplomację przecież) terminu „Europa Wschodnia”, zamiast np. „Europa Środkowa i Wschodnia”, a najadekwatniej „Europa Środkowa”. W ten sposób, symbolicznie, w formie używanego języka, co najmniej – niektóre (bo nie wszystkie) koła polityczne państw zachodnich – przyjmowały do wiadomości niezmienną mapę radzieckich interesów w tej części kontynentu – ze szkodą dla podmiotowości i samostanowienia narodów ją zamieszkujących.

W 1988 roku wyłaniał się nowy model relacji Wschód–Zachód o osłabionym znaczeniu czynnika militarnego i ideologicznego jako czynników konfrontacyjnych.

Bibliografia

- Barszczewski J., *O tym mówił świat! Styczeń 1988 – styczeń 1989*, Warszawa 1989.
- Braithwaite R., *Afgańcy: ostatnia wojna imperium*, Kraków 2012.
- Conquest R., *Present Danger. Towards a Foreign Policy*, Oxford 1979.
- Cyr A., *British Foreign Policy and the Atlantic Area. The Techniques and Accommodation*, London 1979.
- Encyklopedia – świat w przekroju '89–'90*, Warszawa 1990.
- Encyklopedia – świat w przekroju '91*, Warszawa 1991.

- Gamble A., *Between Europe and America: the Future of British Politics*, New York 2003.
- Greenwood S., *Britain and the Cold War 1945–1991*, Basingstoke 2000.
- Jaźwiński K., *Brytyjska polityka jądrowa w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych*, w: *Stosunki międzynarodowe i polityka: wyzwania końca stulecia. Księga jubileuszowa na 65-lecie profesora Bogusława Mrozka*, Warszawa 1995.
- Kavanagh D., *Thatcherism and British Politics*, Oxford 1990.
- Kukliński M., *Brytyjski minister spraw zagranicznych o stosunkach Wschód–Zachód*, „Tygodniowy Biuletyn Specjalny”, nr 3036/37, z 5.11.1988.
- Nowak K., *Polityka zagraniczna Wielkiej Brytanii w okresie rządów konserwatywnych Margaret Thatcher*, „Studia Nauk Politycznych” 1984, nr 5 (71).
- O’Sullivan J., *Oni zmienili świat: prezydent, papież, premier*, Warszawa 2007.
- Robbins K., *Zmierzch wielkiego mocarstwa: Wielka Brytania w latach 1870–1992*, Wrocław 2000.
- Stosunki międzynarodowe i polityka: wyzwania końca stulecia. Księga jubileuszowa na 65-lecie profesora Bogusława Mrozka*, Warszawa 1995.
- Thatcher M., *Moje lata na Downing Street*, Warszawa 2012.
- Zięba A., *Thatcherizm a zasady brytyjskiej polityki zagranicznej*, „Sprawy Międzynarodowe” 1988, nr 10 (419).

AT THE END OF THE COLD WAR – THE BRITISH OPINION ABOUT THE RELATIONS WITH THE USSR AND THE STATES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN 1988

Keywords: Great Britain, Soviet Union, Central and Eastern Europe, Cold War, British Foreign Policy

Abstract

The article presents the concept of the British foreign policy towards the states of Central and Eastern Europe, made by Foreign Secretary Geoffrey Howe at the end of 1980s, when the cold war was just about to be over. He was Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs in the cabinet of Margaret Thatcher.

The foreign policy of the United Kingdom towards the states of Central and Eastern Europe at that time was shaped by several important factors; for example: the geopolitical